

HOCA AHMED YESEVÎ VE XVIII-XIX. ASIR TÜRKMEN ŞİİRİ

PROF. DR. GURBANDURDI GELDİYEV

Türkmen geçmişinin meşhur yazılı ve sözlü yadigârlarına biz Türkmen klâsik edebiyatı diyoruz. Klâsik edebiyat, sadece estetik ihtiyacı karşılama, yani geçici dünya güzelliğini ve duygularını anlatma değildir. Bu özelliğinin yanı sıra birbiriyle bağlı olan birkaç vazifeyi yerine getirir. Gençleri vatanperverlik ve insan sevgisi ile iyi insanlar olarak yetiştirmek için cemiyetin, ana babanın ve okulun en yakın yardımcısı olarak özel bir yer tutar. Ayrıca insan hakları ve adalet fikri toplumculuk düzeninin oluşturulması gibi vatandaşlık görevleri de klâsik şiirde ifade edilmiştir. Sonunda da İslâm dininin esaslarını anlatarak medresele-re yardımcı olmuştur. Bu edebiyat Sovyet yıllarında müslümanlığı halk içinde yayan tek unsur olarak kaldı. Bu dönemde bilhassa otuzlu, ellili ve yetmişli yıllarda görüldüğü gibi her yirmi yılda bir komünistlik ideolojisi müslümanlığa karşı çok sert engeller çıkardı. Otuzlu yıllarda Kuranikerimi okuyan, bilen ya da evinde dinî içerikli kitaplar (zaman zaman aşkî kitaplara da dinî kitaplar hükümünde bakıldı.) bulunduranları önce hapsilere attılar sonra da Sibiryâ'ya sürgüne gönderdiler. Gözünün ışığı alınan halk, evinde bulunan Arap harfli kitapları ya mezarlara koydular veya torbalarla yer altına gömdüler. Müslümanlığa vurulan bu darbe klâsik edebiyata da halk yaratıcılığının eserlerine de vurulan büyük bir darbe oldu. Eski el yazması nüshalar yağmurların altında çürüdü. Arkeolojik çalışmalar yapılıncâ bugünlerde çürüyüp eriyen el yazmaları bulunuyor, ancak ele alınca dağılıp gidiyor. Klâsik şairlerin el yazma orijinallerinin günümüze gelip yetişmemesine sebep olan durumlardan biri budur. Yetmişli yıllarda Komünist idare İslâm ideolojisine yeni bir savaş ilân etti. Bu yıllardaki vahşilik de belli derecede otuzlu yılları hatırlattı. Halkın hatırasında otuzlu yılların kurbanları hâlâ yaşıyordu. O gayet büyük bir korkuydu. SSCB'de müslümanlar bu dönemde de 1941-1945'li yıllardaki kurbanlar kadar kayıp verdiler. Hatta yetmişli yıllardaki komünistliğin müslümanlığa karşı düşmanlığı, otuzlu yıllardan farklı idi. Hapse atmak işkenceler yapmak Sibiryâ'ya sürmek gibi insanlık dışı hareketler kullanılmadı. Onun yerine oruç tutanları, namaz kılanları, İslâmın esasla-

rını gençlere anlatanları izleyip takibe aldılar, işten çıkardılar, çocuklarını ekmezsiz bıraktılar. Oğlunu sünnet yaptıranları, İslâm dinine uygun dua edenlerin pek çoğunu işinden attılar.

İşte bunun gibi zor durumda Türkmen klâsik edebiyatı, İslâm dininin tek dayanağı oldu. Elbette Sovyet yıllarında neşredilen klâsik şairlerin kitaplarına dinî içerikli şiirleri giremedi. Klâsik şairler sanki İslâm şeriatı va'z etmemiş, onun yürütmemiş gibi ayıklandı. Örnek olarak Mahtungulı gibi meşhur, peygamber derecesinde görülen, İslâm dinine canı ve kamı ile hizmet eden âlim şairlerin yazmaması mümkün mü? Tabii ki değil. Bugüne kadar, Mahtungulı'nın "Alla sen" "Saçdı Muhammet" "Evler görürsün" "Harap eyler" "Ya Resûl" "Gelse gerekir" "Vefat var" "Dini bilen" "Alıdır" gibi onlarca şiirini, okuyucular kâğıt üstünden okuyamadılar. Bu durumun, Türkmen klâsik şairlerinin kitapları için geçerli olduğunu söylememiz gerekir. Fakat halk onları kaybetmemiş hep hatırlayarak nesilden nesile yadigâr bırakmıştır.

Klâsik edebiyatın çok önemli bir yönüne ve farkına dikkatinizi çekmek istiyorum. Klâsik şiirler her zaman çok temalı olmuştur. Yani bir şiirde birkaç tema işlenmiştir. Bu temaların birisi de durumlara, vakalara İslâmiyet açısından bakmaktır. Bu dünya ile öbür dünyanın bağlantıları, ilahî temizlik, İslâm nizamı mutlak surette aydınlanmıştır. İslâma ait olmayan şiirler, Türkmen klâsik şiirinde ya bir iki tanedir ya da yoktur. Durum böyle olunca sevilen klâsik şairin şiirleri içinde İslâm diniyle ilgisi yok sanılan herhangi bir şiirin basılması İslâmın va'z edilmesi demek olmuştur. Yazılan arzulanan koşmalarının bir hamle yapması, İslâm dininin propagandası, olmuştur. Buna istediğimiz bir şairi örnek olarak verebiliriz, kitaplarından dilediğimiz bir şiirini okuyabiliriz. Fakat böyle bir şeye gerek olmadığını söyleyebiliriz. Burada, başka bir hususu, klâsik şiirleri basılmaya hazırlayan âlimlerin hizmetlerini hatırlamak lâzımdır. Âlimlerin birkaçı işlerini yaparken komünist düzenin takibinden çekinmeden hakikati olduğu gibi ifade ettiler.(Bunun üzerine ceza çekenler de oldu.) Bazen de hakikati bilmiyormuş gibi, bazı şiirleri kitaplarına eklediler. Vurguluyoruz ki anlamadıkları için değil anladıkları için böyle yaptılar. Bu sadece bir belge değildir. Bu şiirlerin birçoğu halk arasında şarkı olarak söylenir. Klâsik şiir, genellikle komünist ideolojinin kendisine karşı bir tutum almasına rağmen güçlü bir silâh olup halka hizmet etmiştir.

Klâsik şairlerin ve klâsik şiirlerin şeriat kanunlarını, İslâm ideolojisini va'z etmesi sırasında elbette Kuranikerim'in ve tesirinin yanında medresedeki derslerin önemini de hatırlamadan geçemeyiz.

Bununla beraber kendinden önceki Türkmen klâsik şiirinin ruhu ve ilhamından da faydalanmıştır.

Klâsiklerin iki çeşmesi hakkında sohbet edildiğinde, Ozan ile Hoca Ahmet Yesevî hatırlanmalıdır; çünkü peygamberlik derecesine yüceltilen şahsın hikmetleri hem medreselerde öğretilmiş, hem de halk arasında okunmuştu. Durum böyle olunca, Hoca Ahmed Yesevî'nin Türkmen Klâsik şairlerine tesiri tabiîki normal bir durumdur. Bu tesirlerin çok ince ve çok yönlü olduğu için bir konuşma ya da makale ile anlatmak oldukça güçtür. Hele hele bir cümle ile anlatmak ve değerlendirmek hiç mümkün değildir. Fakat bu zorluklara rağmen konuya bir yerden başlamamız gerekmektedir.

Türkmen klâsik şiirinde Hüda'ya âşık olma, Hüda'yı arama, akıl ile bu büyük ideale hizmet etme, çok sık işlenen bir temadır. Bu hususta öncelikle büyük Magtımğulı'nın şiirleri aklıma geliyor. Bugüne kadar sevgi hakkında olduğu söylenen fakat aslında Hüda hakkındaki "ne sen" şiirinin birinci ve en son toplayıcı bendini okuyoruz.

Asla seni görmemişem, dildarım!
Gumrumı sen, bilbilmi sen, nâme sen?
Gamgın könlüm hıyalında aldaram,
Bağ içinde gül-gülmi sen, nâme sen?

Magtımğulı, geç namısdan, arından,
El götergil bu vepasız karinden,
Cahan dolı, sen yapı sen yarından,
Ya mestmi sen, ya şeydamın, nâme sen?

(Magtımğulı, Saylanan goşgular. Düz: B.A. Garriyev, M.Köçayev. Aşgabat 1977, s.26)

Bu iki bendin arasındaki bentlerde şairin lirik kahramanı aradığı büyük ideale yani Allah ü taalaaya sıfatlarının neler olduğunu sorar: Saldırgan mı, seyit-

li hoca mı, saki mi, şarap mı, kadeh mi veya yıl mı, gündüz mü, gece mi, mis mi, anber mi, çarh mı, derya mı, dalga mı, çıra mı, rüşen mi, altın mı, gümüş mü, arş mı, feza mı, yer mi, yakut mu, mercan mı, inci mi, nesin sen? Bu soruların hepsine de şairin kendi “cihan dolu sen gafilsin yarinden” (Yani cihanın her köşesinde senin yarin (idealin) var, sen ondan habersizsin) diyerek cevap veriyor. Sonra sen sarhoş musun ya da deli misin (Ya mest misin ya şeyda mısın nesin sen?) diyerek kendine soruyor? Büyük ideali Allah’ı aramak, fikir ile onun keşfini göz önüne getirmeye çalışmak elbette pırlığe yükselmiş her bir âlimin dünya görüşünde bulunabilecek ruhî bir durumdur. İlk bakışta bu durum, Hoca Ahmed Yesevî ile ilgili bir konuşmadan uzak gibi görünüyor. Fakat Magtumguli’nın şahsiyet olarak Pir değil olsa olsa zeki şair statüsünde bulunduğunu, bu ideali aramasını ve şiirle işlemlerini hatırlarsak, ondaki bu edebî usulün Hoca Ahmet Yesevî ile ilgisini daha doğrusu onun kaynağının Türkistan pirininin hikmetleri olduğunu görmek hiç de zor değildir. Hoca Ahmed Yesevî’nin sekizinci hikmeti şöyledir:

Kulhualla subhanallahu vird eylesem,
Biribarım, didarını görermenmu?
Koyüp, yanıp başdan=ayak vird eylesem,
Biribarım, didarını görermenmu?

Gul Hoca Ahmed nefsin teptim, nefsnı teptim,
Hak gılıcın golga alıp başın çapdım,
Andan sonra sanan birlen ızlap taptım,
Biribarım, didarını görermenmu?

(Hoca Ahmed Yesevî, Hikmetler, Çapa tay.: A.Övezov, Moskva 1992, s. 18-19)

Bu bentlerin arasında ideal arayışları yerleşiyor. Elbette edebî tesir meselesine şairlik, ustalık açısından bakılınca Magtumguli’nın şiirleri için bir edebî kaynak dışı eser diyerek kararlılık göstermemiz gereklidir. Onun şeklî zenginliği, fikir sağlamlığı, akıcılığı hiçbir eser ile karşılaştırılmaz. Bu yerde tesir edebî kaynaktan ustalık fikrinden gelip çıkıyor. Magtumguli’nın Hoca Ahmed Ye-

sevi'nin hikmetlerini okuyup onun orijinalliğini, yaratıcılığının bir kaynak hükmünde ortaya çıktığını başka bir misal ile destekleyip tasdikleyebiliriz. Magtumulı'nın meşhur "gördün mi" şiiri (bu şiir de eski sevgi lirikliğiyle ilgili sanılıp şairin kitaplarına girmiştir). Birkaç benti örnek olarak alalım:

Yagtı salar gider zulmat tününde,
Meniñ, sahipcemalımıñ gördünmi?
Bahar eyamında, hayhat gününde
Meniñ, sahipcemalımıñ gördünmi?

Anka sıpat "hür" diyp, asman uçan guş,
Gicesi tirikdir, gündizi beyhuş,
Novayı cindeli, egni hırkapuş
Meniñ, sahipcemalımıñ gördünmi?

(Magtumulı, Saylanan goşgular, Düz.: B.A.Garnıyev, M.Köçayev, Aşgabat 1977, s.24)

"Sahıpcemal" (güzelliklerin sahibi) diyerek Magtumulı'ı Hüdayı göz önünde tutuyor. Şiirin devamında şiirin lirik kahramanı Sahıpcemal Kabe tarafından Şam'dan Irak'dan Rum'dan, Kıpçak'dan, Çını Maçından, İklim çevresinden felek köşesinden âşıklar kaderinden Gulzum devrinden Kutbatulıslamdan, İsa şehrinde, Ali'nin mülkünden, İsa örfünden, yerin arkasından, göğün karnından genellikle her yerden aktarıyor. Konuşma buraya ulaşınca Hoca Ahmed Yesevî'nin daha önce geçen sekizinci hikmetini hatırlayıp sonra da ustanın kırk ikinci hikmetini okumamız gerekir:

Tınmayan hazratında Alla diysem,
Zar eñşetıp zâkir bolup rebbim diysem,
Gul bolub gullugında boyun sunsam,
Bu iş birlen ya reb seni topgaymenmu?

Zekerya dek başınga erre goysam,
Eyyub Kibi bar tenimge gurutnı salsam,
Musa Kibi Tur tağında takat kılsam,
Bu iş birlen ya reb seni tapzaymenmu?

(Hoca Ahmed Yesevî, Hikmetler, Çapa tay.: A.Övezov, Moskvo: Lehıca 1992, s.55-56).

Görüldüğü gibi Magtumlı'nın "Gördün mü" şiirindeki Allah'ını fikir ile aramak, fikir ve azap çekmekle Allah'ın güzelliğini duymak, edebî tarz olarak Hoca Ahmet Yesevî'nin tesiridir. Hoca Ahmet Yesevî'nin bu tesirine Magtumlı'nın kendi de aşağıdaki bendinde işaret ediyor.

Hasrat Alı ätgeç öleme davı,
Kapdan Kaba gitdi hazretin çavı,
Ya iklim eyesi, Ahmet Yasavı
Menin sahipcemalimni gördünmi?

(Magtumlı, Saylanan goşgular, Düz.: B.A.Çarıyev, N.Köçayev, Aşgabat: Türkmenistan 1977, s.24)

Magtumlı "Benim Sahipcemalimi gördün mü?" diyerek neden Ahmed Yesevî'ye başvurdu. Bu soruya yakın olan birkaç cevap verebiliriz. "Hoca Ahmed Yesevî tarihte yer alan büyük bir şahsiyet, İslâm nizamının, müslümanlığın sevilmesinde büyük hizmetler yapan biri. Halkın arasında meşhur olan mukaddes kişi, ilimde ve edebiyat dünyasında da büyük bir usta olduğu için Magtumlı ona başvurdu." dersek yanlış bir şey söylemiş olmayız. Fakat bizim fikirlerimizde hakikati en kolay anlatış biçimi bundan ibarettir. Magtumlı'nın Hoca Ahmed Yesevî'ye başvurup "Benim sahipcemalimi gördün mü?" demesi kendinden önce geçen bu pirin böyle bir aktarışı geçirmesi sebebiyledir. Çünkü Ahmed Yesevî "Kulhuallah Subhanallah verd eylesem, biribarım didarına göçermenmu Tınmayan Hazratına Allah desem iş birlen ya rab seni tapgaymenmi" diye yazmıştı.

İşte burada da Hoca Ahmed Yesevî'nin Magtumlı'na "ideal" tesiri apaçık ortaya çıkıyor. Neden biz "ideal" tesirine ağırlık vererek konuşuyoruz? Bunun sebebi Magtumlı'nın ilham ve sanatçılık kaynağı elbette birinci derecede Allah tarafından geri kalanı da halk yaratıcılığı (daha önceki ile) "Görogli" epopesi âşık destanları doğu halklarının büyük ustalarının eserleridir. Dünyada olup biten ehli hadiseleri ferasetlerini kendinde toplayan bu çanağın içinde büyük pir Hoca Ahmed Yesevî'nin de kendine göre katkısı vardır. Biz, bunu sadece "ide-

al” tesiri söylemiyoruz. Biz bunu Magtumgulu’nun Hoca Ahmed Yesevî’yi hatırlatan bentlerini, satırlarını da gözönünde tutarak söylüyoruz. Mahtumgulu:

Kıldı ona hak rahmet,
Nurı-teceli gudret,
Hırka geyen Hoca Ahmet
Sayramdadır - Sayramda.

Biz bicare immatnın
Immatı Muhammetnın
Hormatına Ahmetnin
Günahım güzeşt eyle

Immatının şapığı Magtumkulu’nun manzarı
O Muhammet-Ahmedi muhtarı gördüm şondadır.

(Magtumgulu. Saylanan goşgular, Düz.: B.A. Garriyev, M.Köçayev, Aşgabat, Türkmenistan 1977, s. 627, 619, 621)

Hoca Ahmed Yesevî ve Magtumgulu ilgisi başlı başına bir ilmî inceleme konusu olarak, âlimlerin çalışmasını beklemektedir. Gelecekte edebiyatımız için de müslümanlık için de önemli ve gerekli olan bu işlerin yapılacağını ümit ediyoruz.

Hoca Ahmed Yesevî tesiri sadece büyük şair Magtumgulu’nun yaratıcılığı ile sınırlanmıyor. XVIII-XIX. asırda yaşayıp geçen Türkmen şairlerinin Ahmed Yesevî’nin hikmetlerine dikkat etmemiş, onlarda söylediği idealleri belli derecede alıp yaratıcılığın faydalanmamış şair yoktur. Bu ilmî ölçü, geniş, derin, tekrar tekrar kontrol etmeyi gerektiren bir meseledir. Her hâlde pirin hikmetlerinin Türkmen klâsik şiirindeki yayılması hakkında gözümüze çarpan bazı detaylar hakkında kısaca da olsa söz etmemiz gereklidir. Bilindiği gibi hurufililiğin başını çeken Mansur Hallaç Hüseyin İbn Mansur Beyzavı hakkında İslâm dünyasında iki görüş vardır. Bunun olumlu yanı mukaddes şahıs pir şeklindeki anlatılışı Türkmen halkı arasında oldukça yayılmıştır. Mansur’un söylendiği, adının geçtiği bir kaynak halk yaratıcılığı eserleridir. Fakat ikinci esas kaynak ya-

zalı edebiyat özellikle de Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetleridir dersek doğru olur. Hikmetlerden birkaç örnek:

II. Hikmet:

Yakam tutup, hazratıya sığınb geldim,
Işk babıda Mansur yanlıg boldum men=a
Aşık Mansur anal-haknı tilge aldı,
Batın gözi açılğanlar hayran galdı.

Eşsiz Mansur harlık birle, oldı eda,
Bir söz birle yaranıdan boldı cıda.

61. Hikmet:

Mansur sıfat ışk darında canım bersem,
Şibli Kibi aşık bolup yörsemmikân?

74. Hikmet:

Harsı hova, nefis yolunı goymak gerek,
Mansur yanlıg dar üstüğe yatmak gerek.

(Hoca Ahmed Yasavı, Hikmetler, Çapa Tay: A.Övezov. Moskva: Lehıca 1992, s.22, 73, 84)

Böyle misallerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Gördüğümüz gibi Hoca Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinde Mansur adının aktif bir şekilde kullanılmasıyla İslâm dininin düzene karşı direnişine yardım edilmektedir. Böylece ülkütlü, vefalı olmanın örneğini göstermekle Türkmen Klâsik şairlerinin şiirlerinde de yer alması sağlanmış olmaktadır. Bazı misaller:

Seydayı:

Mıdam verzişim, işim hılapı-şergı-hameşrug
Özümnı şıhı-Mansur dek çekerge dar tapmasmen.

(Seydayı, Lirika, Çapa tay. A.Meredov. Aşgabat: 1978, s.82)

Gayıbı:

Gayıbı, Mansur yanlag can nida Kılğıl haka,
Anlaban sermesliğim işkimni öksünler menin
Gayıbı, işki-hakikatdan dem urma lap edip,
Kim enel-hak diymesen Mansur yanlig dardan
(Gayıbı. Saylanan eserler, Çapa tay. A.Meredov, Aşgabat 1965, s.37)

Mätäci:

Mätäcini beyevar, Mansur kimin assalar,
Arzım budur algay sen, men günakarın, dilber.

Mansur kimin işiginde asılsam,
Dat diymen dartılsam, darına gızıñ.

(Mätäci, Saylanan eserler, Çapa tay.: A.Ulugberdiyev, A.Çarğılyeva, Aşgabat: TSSR A neşriyatı, 1962, s.22-24)

Örnekler gerekirse çoğaltılabilir. Fakat bu misaller bile Türkmen klâsik şairlerine Ahmed Yesevî'nin günden güne tesiri ile Mansur şekline dönüştüğüne şüphe bırakmıyor.

Onu bu karşılaştırma ile anlatabiliriz. Hoca Ahmed Yesevî Mansur Hallacı şu yönleriyle hikmetlerinde ele alır:

1. Mansur Hakkın yani Hüda'nın yolunda canını verir.
2. Mansur darağacına asılmıştır.
3. Mansur müslümanlığın sembolüdür.

Türkmen klâsik şairlerinin ve halkının yaratıcılığında Mansur, değişmeden, bu özellikleriyle veriliyor. Eğer bu, Ahmed Yesevî'nin tesiri değildir dersek, Mansur başka yönleri ile Türkmen şiirine girerdi, diyebiliriz. Çünkü Mansur Hallaç hakkındaki tarihî hakikat biraz başkadır. Mansur "Eynel hak-" "Ben Hudada" dediği için Bağdat'ta hapsediliyor, sekiz yıl hapiste yatıyor. Arap halifesi iktidarı döneminde 921-922 yıllarında onu hapisten çıkarıp bin sopa vuruyorlar. İki elini ayağını kesiyorlar, sonra onu ateşte yakıp külünü Tigris deryasına atıyorlar. Görüldüğü gibi bu yerde darağacı da yoktur. Mansur'u değiştirip Müslümanlığa uygunlaştırmak Hoca Ahmed Yesevî'nin hizmetidir.

Hoca Ahmed Yesevî'nin Türkmen klâsik edebiyatına tesiri hakkında yine de birkaç şey söylemek gerekir. Geniş toprak vergisi, yalancı sofuların hilekârlığı, pir ve öğrenciliği gibi meseleler hakkında da başlı başına bir konuşma yapılabilir. Bu nasipse gelecekteki bir sohbet olabilir. Konferansımı birkaç teklifte bulunarak bitirmek istiyorum.

1- Türk Devletlerinin başkentlerinde, meydanları Hoca Ahmed Yesevî'nin heykelleriyle süslemek,

2- Okullarda milletlerarası "Hoca Ahmed Yesevî Bursu" vermek,

3- Her yılın bir gününü Hoca Ahmed Yesevî'yi anma günü olarak kutlamak,

4- Her yıl Hoca Ahmed Yesevî'nin milletler arası konferanslarını vermek.

Değerli bilim adamları, saygın arkadaşlar sizin de bildiğiniz gibi Türkmenistan henüz bağımsızlığının ikinci yılına girdi. Türkmenistan'ın Cumhurbaşkanı Sefermurat Niyazov halka yaptığı konuşmalarında bu kadar unutulmuş ya da örtbas edilen edebî mirasların, tarihî şahsiyetlerin ortaya çıkarılacağını, devletimizin dünya devleti olacağını söylemiştir. Şimdi böyle de yapılıyor. Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetleri baskılarını yapmaya başladı. Hoca Ahmed Yesevî her şeye rağmen yine de dönüp geldi diyebiliriz.

Türk dünyasında aynı kaynaktan beslenen, aynı kültürün mirasçıları olan bizler ortak değerlerimize sahip çıktıkça, gelecek nesiller daha şuurulu olacaklar, gelecek yıllar da daha parlak, daha gelişmiş bir Türk dünyasını selâmlayacak. Ben de şimdiden bunun ilk örneklerini gördüğümü belirterek sizleri selâmlıyorum.

Dinlediğiniz için sağolun.